

7. **Про транзит** вантажів : Закон України від 20 жовт. 1999 р. № 1172-XIV // Відом. Верховної Ради України. – 1999. – № 51.

8. **Транспортна** стратегія України на період до 2020 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 20 жовт. 2010 р. № 2174-р. – Режим доступу : zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2174-2010-%D1%80.

9. **Шелухин Н. Л.** Состояние правового обеспечения транзитных перевозок / Н. Л. Шелухин // Часопис Академії адвокатури України № 11 (2"2011). – Режим доступу : www.nbu.gov.ua/e-journals/Chaau/2011-2/11snlotp.pdf.

10. **Як нищили** транзитний потенціал. – Режим доступу : www.ac-rada.gov.ua/control/main/uk/publish/printable_article.

List of references

1. **Vilkul A.** Sozдание transportnykh koridorov cherez territoriyu Ukrainy mozhet obespechit rost VVP do 5 % / Aleksandr Vilkul. – Rezhim dostupa : www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=246315082.

2. **Hospodarskyi** kodeks Ukrainy vid 16 sich. 2003 r. // Vidom. Verkhovnoi Rady Ukrainy. – 2003. – № 18 – 22.

3. **Konstytutsiia** Ukrainy vid 28 cherv. 1996 r. // Vidom. Verkhovnoi Rady Ukrainy. – 1996. – № 30.

4. **Mytnyi** kodeks Ukrainy vid 13 berez. 2012 r. // Vidom. Verkhovnoi Rady Ukrainy. – 2012. – № 44 – 48.

5. **Pravove** rehuliuвання транспортних коридорів в Європейському Союзі та Україні / [Andrieyenkova V. A., Hryhorov O. M., Didyk V. H. ta in.] ; za zah. red. V. H. Didyka. – К. : Tsentri uchb. l-ry, 2007. – 244 s.

6. **Pro likvidatsiiu** deiakyykh konsultatyvnykh, doradchykh ta inshykh dopomizhnykh orhaniv, utvorenykh Kabinetom Ministriv Ukrainy : Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 13 berez. 2013 r. № 180. – Rezhym dostupu : zakon4.rada.gov.ua/laws/show/180-2013-%D0%BF.

7. **Pro tranzyt** vantazhiv : Zakon Ukrainy vid 20 zhovt. 1999 r. № 1172-KhIV // Vidom. Verkhovnoi Rady Ukrainy. – 1999. – № 51.

8. **Transportna** stratehiia Ukrainy na period do 2020 roku : rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 20 zhovt. 2010 r. № 2174-r. – Rezhym dostupu : zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2174-2010-%D1%80.

9. **Sheluhin N. L.** Sostoyanie pravovogo obespecheniya tranzitnykh perevozok / N. L. Sheluhin // Chasopys Akademii advokatury Ukrainy № 11 (2"2011). – Rezhym dostupu : www.nbu.gov.ua/e-journals/Chaau/2011-2/11snlotp.pdf.

10. **Yak nyshchyly** tranzytnyi potentsial. – Rezhym dostupu : www.ac-rada.gov.ua/control/main/uk/publish/printable_article.

Надійшла до редколегії 03.02.15

УДК 354:4.053.9

Владислав ЛАВРУХІН

*Національна академія державного управління
при Президентіві України*

НАПРЯМИ МОДЕРНІЗАЦІЇ МЕХАНІЗМІВ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ НАСЕЛЕННЯ В УКРАЇНІ

Наводяться напрями модернізації механізмів соціального захисту населення. Унаслідок аналізу та узагальнення нормативно-правової бази, наукових праць вітчизняних та зарубіжних авторів щодо сучасного стану соціального захисту в Україні доводиться, що зазначена проблематика потребує подальшого ґрунтовного вивчення. Зазначається, що недостатньо розглянутим виявився цілий ряд питань державно-управлінського характеру, зокрема обґрунтування методологічних основ, розкриття сутності, тенденцій, форм, методів, інструментів, механізмів соціального захисту населення України в сучасних умовах.

Ключові слова: соціальний захист, соціальна політика, соціальне забезпечення, механізми соціального захисту, модернізація, державне управління.

Владислав Лаврухін. Направления модернизации механизмов социальной защиты населения в Украине

Приводятся направления модернизации механизмов социальной защиты населения. Вследствие анализа и обобщения нормативно-правовой базы, научных трудов отечественных и зарубежных авторов о современном состоянии социальной защиты в Украине доказывається, что указанная проблематика требует дальнейшего тщательного изучения. Отмечается, что недостаточно рассмотренным оказался целый ряд вопросов государственно-управленческого характера, в частности обоснование методологических основ, раскрытие сущности, тенденций, форм, методов, инструментов, механизмов социальной защиты населения Украины в современных условиях.

Ключевые слова: социальная защита, социальная политика, социальное обеспечение, механизмы социальной защиты, модернизация, государственное управление.

Vladyslav Lavrukhin. The directions of modernization mechanisms of social protection of the population in Ukraine

The trends in the modernization of social protection of the population are given. The analysis and synthesis of legal, regulatory, scientific works of domestic and foreign authors on the current state of social protection in Ukraine proved that this subject requires further careful study. It is indicated that was not considered a number of state-administrative in nature, in particular the justification of the methodological foundations of the disclosure entity, trends, forms, methods, tools, mechanisms of social protection of population of Ukraine in modern conditions.

Key words: social protection, social policy, social security, social protection mechanisms, modernization, public administration.

© Лаврухін В. В., 2015

На всіх етапах історичного розвитку суспільства соціальний захист був індикатором громадянської позиції держави. Його ефективна організація є гарантом стабільності суспільства. Сьогодні головним принципом, який слід упроваджувати в життя, має стати намагання зробити все для того, щоб кожний, хто потребує допомоги, відчув увагу та підтримку з боку держави. Поширеною є думка про розвиток соціального захисту в умовах ресурсного дефіциту, при цьому зазначається, що дана сфера важким тягарем лягає на державний бюджет.

Існуюча система соціального захисту населення недостатньо ефективна і призводить до банкрутства держави, чії фінансові можливості не відповідають соціальним зобов'язанням. Можна констатувати, що на сьогодні не забезпечується повною мірою виконання Конституції України, в якій Україна визначається як соціальна держава, адже відбувається суттєве зниження життєвого рівня основної маси населення.

Слід визнати, що зараз актуальною метою соціального захисту є виживання соціально-незахищених верств населення та першочерговий захист окремих категорій громадян (військовослужбовців, вимушених переселенців, постраждалих тощо). Як перспективну необхідно розглядати мету, яка відповідає міжнародним актам, ратифікованим нашою країною, згідно з якими кожен член суспільства має право на такий життєвий рівень, який необхідний для підтримки здоров'я й добробуту його самого та сім'ї, а також право на забезпечення його самого та сім'ї у випадку втрати засобів до існування з незалежних від нього причин.

Реформування соціального захисту визначено у Стратегії сталого розвитку – 2020 одним із першочергових пріоритетів. Незаперечним є факт необхідності вдосконалення механізмів соціального захисту для всіх груп населення. Визначення потенційних основних напрямів, структури і форм модернізації цих механізмів має досить актуальне теоретичне і практичне значення для сучасного етапу розвитку суспільства.

Теоретико-методологічні засади державного управління у сфері соціального захисту, його механізми, шляхи вирішення ключових питань реалізації соціальної політики досліджували українські вчені: В. Бакуменко, М. Білинська, Н. Борецька, Н. Власенко, О. Власюк, І. Гнибіденко, В. Гошовська, О. Дікова-Фаворська, І. Калачова, А. Колота, М. Кравченко, І. Курило, О. Лебединська, Е. Лібанова, В. Мамонова, О. Новікова, О. Палій, О. Піщуліна, А. Попок, Ю. Саєнко, В. Скуратівський, В. Трощинський, А. Халецька, І. Хожило та ін. Важливі аспекти формування та розвитку сучасної системи соціального захисту населення в Україні висвітлюються в роботах

Е. Гансової, С. Горбатюк, В. Єлагіна, О. Кілієвича, К. Міщенко, Я. Радиша, І. Розпутенка, О. Романюк, І. Солоненка, В. Толуб'яка, П. Шевчука, Н. Ярош та ін. Однак за всієї значущості цих досліджень вони здебільшого зосереджені на правових, економічних аспектах соціального захисту, залишаючи без розгляду саме модернізацію сформованих механізмів у цій сфері, що й обумовило вибір теми даного дослідження.

Метою статті є обґрунтування напрямів модернізації механізмів соціального захисту населення в Україні в сучасних умовах. Об'єкт дослідження – система соціального захисту населення. Предмет дослідження – модернізація механізмів соціального захисту населення в Україні.

Значна частина дослідників соціального захисту використовує інструментальний підхід і розглядає феномен соціального захисту в широкому та вузькому значеннях, визначаючи його перш за все як сукупність (систему, комплекс) якихось заходів, дій, програм, стратегій тощо, рідше – як систему гарантій (економічних, правових і соціальних, соціально-економічних, політичних та інших зобов'язань), систему суспільних відносин, політику або систему державної політики, обов'язок держави, суспільний механізм, соціальний інститут [1]. Ця система (комплекс, політика) в основному спрямована: на дотримання прав людини (соціальних та інших); забезпечення соціальних гарантій, гідного життя (якості життя) людини або окремих груп населення, задоволення потреб; підтримку доходів населення в особливих ситуаціях, створення умов самореалізації тощо. У такому контексті об'єктом соціального захисту зрештою є людина, зокрема її матеріальне або суспільне становище, незалежно від її статі, віку, національності і под., а також різні групи і спільноти. Таким чином, одна частина пропонованих на сьогодні визначень соціального захисту може належати тільки до історично обмежених періодів – наприклад: до індустріального періоду (суспільства), періоду капіталізму або соціалізму тощо, – а інша буде обмежена певними суб'єктно-об'єктними категоріями – державою, зайнятими, дітьми, інвалідами, жінками, людьми похилого віку та ін. [4].

Категоріальний статус соціального захисту підкреслює об'єктивність його існування як позачасового соціально-економічного й соціокультурного феномену. Аналіз різних підходів до розуміння категорії «соціальний захист населення» дозволяє зробити висновок про те, що трактується вона по-різному, а саме: підтримка індивіда в бідності (класичний підхід); вирішення суперечностей між багатством і бідністю, яке полягає в перерозподілі національного доходу від багатих до бідних верств населення (некласичний підхід); соціальне маневрування доходами шляхом підрівнювання доходів людини

впродовж усього її життя (кейнсіанський підхід); вирішення суперечностей між можливостями ринку і потребами населення; вирішення суперечностей між ефективністю суспільного виробництва і соціальною справедливістю (інституційний підхід); поєднання державно-стандартизованих (законодавчо закріплених і регламентованих) соціальних гарантій із забезпечення соціального самозахисту; розробка державою механізмів локалізації негативних тенденцій, які перешкоджають функціонуванню системи організації соціального захисту населення (податкових правових, інформаційних, адміністративних, соціально-політичних); сприяння органам місцевого самоврядування, громадським організаціям у розробці та реалізації соціальних програм [3].

Узагальнюючи теоретико-методологічні підходи до категорії «соціальний захист», автор визначає її як комплексну систему соціально-економічних відносин, що є складовою частиною соціально-економічної політики держави, націленої на підтримку матеріальної і духовної основи життєдіяльності громадян. Під стратегією соціального захисту розуміють: конкретні актуальні цілі, шляхи й методи їх досягнення в даних конкретних умовах. Соціальна політика ставить досить узагальнені цілі, які конкретизуються й актуалізуються в процесі стратегічного управління процесами соціального захисту населення. Стратегії соціального захисту можна класифікувати за чотирма ознаками, що характеризують їх цілі, джерела засобів, методи, організаційні структури. Найбільш адекватною для сучасних умов є активна гуманна стратегія соціального захисту населення.

На думку автора, комплексний механізм соціального захисту є сукупністю конкретно-історичної діяльності суб'єктів, об'єктів управління, суб'єктно-об'єктних відносин, результатів-втрат, що виникають у ході виконання об'єктивних соціально-економічних функцій із розвитку суспільства у сфері соціального захисту населення за всіма рівнями соціально-економічної системи. Принципове значення для соціального захисту й зокрема комплексного механізму має обіг модернізації соціального захисту, без якого неможливо визначити, яким чином функціонує механізм розвитку соціального захисту в часі. Обіг модернізації соціального захисту є об'єктивною категорією, яка існує на всіх етапах історичного розвитку [4]. За своєю сутністю цей механізм виконує такі соціально-економічні функції: відтворювальну, розподільчу, обліково-контрольну, стимулюючу, організаційно-управлінську.

Головна мета соціального захисту – раціональна організація соціально-економічних відносин, які сприяють гуманному саморозвитку й самозабезпеченню особистості. Особливе

методологічне значення має введення в теорію і практику формування соціального захисту повної структури витрат суспільства (бюджету соціального часу), які охоплюють корисні, даремні, шкідливі витрати, втрати і резерви для розвитку. Використання такого підходу дозволить у кожному конкретному випадку визначати найбільш оптимальну структуру, форми й методи соціального захисту. Взаємодія розвитку соціального захисту із соціально-економічним розвитком держави зрештою зводиться до забезпечення певних структурних перетворень і формування найраціональніших пропорцій між можливостями держави щодо задоволення прагнення населення до самореалізації і потребою населення в цій самореалізації.

На основі апріорного аналізу зарубіжного досвіду соціального захисту населення можна зробити такі висновки: у всіх розвинених країнах держава виконує провідну роль соціального захисту населення; соціальна політика держави пов'язана з політичним і соціально-економічним становищем у країнах з їх традиціями і національними особливостями; характерні для другої половини ХХ ст. тенденції екстенсивного зростання засобів витрачаються на соціальні потреби; у кінці ХХ ст. у ряді країн виявилися недоліки соціального захисту безробітних. Це і неадекватність розмірів допомог і термінів їх отримання, і малоефективна система професійного перенавчання, психологічної допомоги і под. Організація системи соціального захисту населення в ряді країн є громіздкою, витратною і недостатньо ефективною. Спостерігається тенденція до модифікації існуючих національних систем соціального захисту населення в бік збільшення їх ефективності [1].

Процес становлення й розвитку системи соціального захисту в Україні включає такі етапи: виникнення системи соціального захисту та соціального забезпечення (1990 – 1996 рр.), становлення української системи соціального захисту та соціального забезпечення (1996 – 2000 рр.), модернізація існуючої системи соціального захисту та соціального забезпечення (2000 – 2003 рр.), створення нової системи соціального захисту та соціального забезпечення (2004 – 2010 рр.), реформування системи соціального захисту (2010 – 2013 рр.), модернізація системи соціального захисту (2013 р. – до сьогодні). Проведений аналіз дозволив дійти висновку, що відсутність перспективної ідеології і методології соціального захисту в 1990-ті рр. обумовила виникнення конфліктної моделі комплексного механізму соціального захисту населення. Концептуальними підставами соціального захисту стали внутрішньо суперечливі методологічні підходи, що містяться в різних базових постулатах, у яких, у свою чергу, відсутня єдність формулювань. За відсутності системно-цілісного підходу стає цілком очевидно, що в кожній конкретній

соціально-історичній ситуації існують обмеження макроефективності соціально-економічного функціонування наявних механізмів соціального захисту, які визначаються чинниками, що склалися, домінуючими в суспільстві моделями господарської діяльності (або станом суспільних відносин). У системі соціального захисту виділено п'ять рівнів відповідно до рівнів соціально-економічної системи: 1) державний, на якому відбувається перерозподіл на рівні всього суспільства в цілому, у кожній підсистемі він представлений відповідно: державним соціальним забезпеченням; соціальним страхуванням; підтримкою гарантованого розміру заробітної плати і пільговим оподаткуванням для населення, що вже має соціальні ризики; 2) регіональний, у межах якого відбувається перерозподіл доходу всередині бюджетів територій; 3) місцевий, де перерозподіл здійснюється в індивідуальному порядку тільки відповідно до потреб і можливостей окремих суб'єктів, як фізичних, так і юридичних осіб; 4) розподіл продукту суспільної праці для соціального захисту сім'ї в цілому, 5) розподіл продукту суспільної праці для членів сім'ї. Використовувані з метою соціального захисту методи розрізняються не тільки механізмом і рівнем перерозподілу доходів, але й ступенем захисту, який вони забезпечують населенню. Як правило, держава надає мінімально необхідні гарантії життя, регіональний рівень соціального захисту забезпечує збереження рівня життя відповідно до економічних можливостей регіону, а місцевий підтримує досягнутий рівень добробуту й навіть забезпечує його зростання.

Сформована в Україні система соціального захисту населення вимагає зміни, оскільки на даний момент більшість її заходів є пасивними, що знижує мотивацію населення до самостійного забезпечення свого матеріального благополуччя. Система соціального захисту, що склалася, має патерналістський характер і породжує в людей утриманські настрої. Тому вдосконалення системи соціального захисту повинне відбуватися у двох напрямках. З одного боку, соціальна держава, до якої прагне Україна, повинна виявляти турботу про своїх громадян, а з іншого – створювати механізми, які спонукають людей до активного пошуку і прагнення самим піклуватися про свій добробут.

Виявлення чинників розвитку комплексного механізму є найважливішою передумовою поступального розвитку соціального захисту в цілому. Виділяють внутрішні (кваліфікація кадрів, матеріально-технічна база, внутрішня система організації і внутрішні акти управління), зовнішні (норми права, організація управління) і змішані чинники управління. Ці чинники можна структурувати по горизонталі та вертикалі: державні, регіональні, місцеві, сімейні й одиничні (рівень члена сім'ї). Таке виділення служить об'єктивною основою, оскільки дозволяє розкрити повторюваність, тенденції

розвитку й аналогію у вирішенні поставлених завдань. Усі ці чинники впорядковані за трьома соціально-економічними критеріями: ресурси – результати; види соціального захисту – споживання; цикли і фази суспільного відтворення. Це дозволяє виділити основні групи чинників, які можна конкретизувати за змістом, спрямованістю дії, характером.

Виділення означеної сукупності чинників дозволяє із системно-цілісних позицій прогнозувати зміни в комплексному механізмі соціального захисту, можливості своєчасного внесення поправок й усунення недоліків у функціонуванні системи соціального захисту. Крім того, усі існуючі чинники слід розглядати з позиції обігу модернізації системи соціального захисту. Вплив чинників об'єктивно змінюється за фазами циклу обігу модернізації соціального захисту, що, відповідно, вимагає вживання адекватних заходів організаційного, економічного характеру для ефективного управління системою в цілому.

Розроблена матриця має універсальне значення, вона може бути адаптована до конкретного рівня соціально-економічної системи. Такий підхід, по-перше, підкреслює органічну єдність модернізації комплексного механізму соціального захисту населення; по-друге, припускає розгляд окремих чинників в їх динаміці і у взаємозв'язку з розвитком сукупності інших чинників по вертикалі і горизонталі їх руху.

Представлений інструментарій дозволяє аналізувати чинники з урахуванням основних станів елементів соціального захисту, цілісної моделі, критеріїв, функцій та їх впливу на розвиток і реалізацію соціального захисту. Сім'я є ключовим об'єктом управління з боку соціального захисту, між ними виникають суб'єктно-об'єктні відносини, результатом яких є якийсь продукт. Зараз втрачається узгодженість між цілями, критеріями, структурою і формами діяльності суб'єкта, об'єкта управління, суб'єктно-об'єктними відносинами. Унаслідок цього не розв'язуються поставлені завдання щодо ефективного функціонування соціального захисту. Уведення в аналіз методології системно-цілісного пізнання явищ дозволяє виявити кількісний і якісний вплив соціально-економічних чинників на соціальний захист, що, у свою чергу, дає змогу зробити наступний крок: перейти до питання формування соціально-економічних і організаційно-правових аспектів підвищення ефективності соціального захисту населення.

Кількісні і якісні зміни в розвитку продуктивних сил і виробничих відносин, які спостерігаються на сучасному етапі, відповідно трансформують соціальний захист. У зв'язку з цим виникає об'єктивна необхідність формування адекватної концепції розвитку цієї сфери

життєдіяльності суспільства. Поширені кількісний і ресурсний підходи до формування системи соціального захисту не відповідають належною мірою якісно новим завданням сучасного періоду. Найважливішими соціально-економічними принципами цієї концепції є: стимулювання ефективності управління соціальним захистом; встановлення державою пріоритетів, пов'язаних із соціальною захищеністю перш за все сім'ї як суспільного інституту; упровадження нової техніки і технології ефективного використання ресурсів; вкладення засобів у розвиток можливостей самозабезпечення для сім'ї; встановлення податкових пільг, митних тарифів; безпосереднє надання фінансової допомоги державою і її структурними ланками у розробці та реалізації масштабних і високоперспективних програм соціального захисту недержавними установами [2].

Стратегія і тактика соціального захисту припускає нормативно-правове регулювання у вигляді закону про соціальний захист, у якому були б закріплені основні тези концепції, а також напрями, шляхи, форми, технологія забезпечення ефективності цієї сфери.

Отже, на думку автора, соціальний захист, здійснюваний на гуманних принципах і організаційно-правових формах, здатний стати ефективною складовою частиною суспільних відносин за рівнями соціально-економічної системи суспільства; за раціонального підходу – узгодженості інтересів суб'єктів і об'єктів соціального захисту по вертикалі і горизонталі, їх взаємодія дозволяє ефективно розвиватися в сучасних економічних умовах; концептуальні основи ефективного розвитку соціального захисту припускають наявність чіткої регламентації компетенцій за рівнями соціально-економічної системи суспільства; розподіл компетенцій за рівнями соціально-економічної системи суспільства базується на об'єктивному аналізі видів витрат суспільства; закріплення в нормах права положень відповідно до концептуальних основ дозволить створити комплексний характер соціального захисту на основі системно-цілісного пізнання; організаційно-правові основи підвищення ефективності даного механізму структурно і змістовно визначаються соціально-економічними передумовами.

Модернізація механізмів соціального захисту може бути забезпечена: визначенням стратегії соціального захисту осіб і сімей в Україні; визнанням сім'ї головною ланкою у сфері здійснення державної соціальної політики; кодифікацією законодавства щодо соціального права та, зокрема, соціального захисту; удосконаленням системи соціальних міжбюджетних трансфертів і підвищенням ролі місцевих громад у визначенні пріоритетних напрямів і фінансування заходів соціального захисту; підвищенням адресності надання державної соціальної допомоги (грошової та у вигляді послуг) з урахуванням рівня доходів та реальних потреб осіб і сімей;

реформуванням системи соціальних послуг, підвищенням їх доступності та наближенням до потреб споживачів; реалізацією активної стратегії соціального захисту з метою використання потенціалу самозахисту особистості.

Список використаних джерел

1. **Концептуальні** засади державної політики в соціогуманітарній сфері на регіональному рівні: експертні матеріали : [навч. посіб.] / авт. кол. : В. П. Трошинський [та ін.] ; за заг. ред. В. П. Трошинського. – К. : НАДУ, 2008. – 80 с.
2. **Кочемировська О. О.** Основні напрями оптимізації системи соціального захисту в Україні : аналіт. доп. / О. О. Кочемировська, О. М. Пишуліна. – К. : НІСД, 2012. – 88 с.
3. **Кравченко М. В.** Розробка моделей організації управління соціальним захистом населення: національний та зарубіжний досвід : [навч. посіб.] / М. В. Кравченко, О. М. Петроє ; за заг. ред. М. В. Пітцика. – К. : Асоц. міст України та громад, 2007. – Кн. 19. – 250 с. – (Серія навчальних програм для працівників місцевого самоврядування).
4. **Кравченко М. В.** Система соціального захисту населення як об'єкт наукових досліджень / М. В. Кравченко. – Режим доступу : www.stattionline.org.ua/pravo/28/982-sistema-socialnogo-zaxistu-naselennya-yak-ob-yekt-naukovix-doslidzhen.html.

List of references

1. **Kontseptualni** zasady derzhavnoi polityky v sotsiogumanitarnii sferi na regionalnomu rivni: ekspertni materialy : [navch. posib.] / avt. kol. : V. P. Troshchynskiy [ta in.] ; za zah. red. V. P. Troshchynskoho. – K. : NADU, 2008. – 80 s.
2. **Kochemyrovska O. O.** Osnovni napriamy optymizatsii systemy sotsialnoho zakhystu v Ukraini : analit. dop. / O. O. Kochemyrovska, O. M. Pyschulina. – K. : NISD, 2012. – 88 s.
3. **Kravchenko M. V.** Rozrobka modelei orhanizatsii upravlinnia sotsialnym zakhystom naseleння: natsionalnyi ta zarubizhnyi dosvid : [navch. posib.] / M. V. Kravchenko, O. M. Petroie ; za zah. red. M. V. Pittsyka. – K. : Asots. mist Ukrainy ta hromad, 2007. – Kn. 19. – 250 s. – (Seriiia navchalnykh prohran dlia pratsivnykiv mistsevoho samovriaduvannia).
4. **Kravchenko M. V.** Systema sotsialnoho zakhystu naseleння yak ob'iekt naukovykh doslidzhen / M. V. Kravchenko. – Rezhym dostupu : www.stattionline.org.ua/pravo/28/982-sistema-socialnogo-zaxistu-naselennya-yak-ob-yekt-naukovix-doslidzhen.html.

Надійшла до редколегії 11.03.15